

furdalást okozott létrehozóinak is. Az Enola Gay, a bombát ledobó gép hajózó tisztje, Claude Eatherly élete végéig küzdött a depressziójával (be is zárták a pszichiátriára egy időre). Érdekes viszont, hogy amikor Neumannt jelölték a japán célpontok meghatározására, Tokió mellett kardoskodott. Fel sem merült benne a Hirosimánál sokszor nagyobb emberáldozatot követelő pusztítás morális kérdése.

Már jóval a háború után, 1955-ben, a számítógép fejlesztésén dolgozva üt be a mennykő. Neumann vállá fájni kezd: csonttrákt diagnosztizálnak nála. Hihetetlen tragédia: miután szinte az összes létező matematikai problémát megoldja, és a technológiai akadályokat is elhárítja, a sors

megvonja tőle jogosítványát az életre. (Ötvenhárom évesen ment el.) A rövid élet az ára a zsenialitásnak? Mozartnak is csak harmincöt év adatott – orbitális igazságtalanság.

Wisinger könyve hatalmas forrásanyaggal dolgozik, dokumentumok százainak megy utána, aminek az az eredménye, hogy egy magyar tudós-zseni arcképe, korszakos nagysága és felfoghatatlan gondolkodóképessége végre közkinccsé válik. Munkája méltó párja korábbi, Szent-Györgyi Albertet bemutató monográfiájának (*A Nobel-díjas kém*, 2017).

Wisinger István: Egy elme az örökkévalóságnak. Neumann János regényes élete. Budapest, 2018, Athenaeum Könyvkiadó. 422. oldal, 3999 forint.

Kritika sötét időkben

Egy kritikakötetet alighanem csak egy másik kritikus olvas el elejétől a végéig. A kritikagyűjteménynek a tartalomjegyzék meg a névmutató a legfontosabb része, e műfajnak a napilap, a hetilap meg a folyóirat a szállása. Ezért kicsit ünnepélyes Radnóti Sándor könyvének borítója (Pintér József újabb remek munkája) a rajta látható csodálatos festményrészlettel (Jan van Eyck), legszívesebben elidőzne a halandó ennél a képnél virradatig. A kritika azonban mindig határidőre készül, így nem menekülhetek a reneszánszba, és Radnóti képzőművészeti tanulmányai, esszéi felé sem kanyaríthatom a szökésvonalat, pedig ma nehéz

megmaradni itt, a magyar világban. Vagyis a kortárs magyar irodalomban, ami, ha valamirevaló, akkor a világra nyit.

Radnóti Sándor kritikái mindig nyitnak ablakot az olvasó felé, ajtót a társadalmi, kulturális és politikai övezetbe, a tető azonban nem nyílik meg az ég felé, a „süketnéma Isten”-nek sem, ahogy a könyv túl poétikus címe mondja, mert a kritikának nem is funkciója, hogy az Istennel akarjon szót váltani. A kritika profán, szekuláris műfaj, a kulturális közösség lenne az otthona. Mindjárt meg is állapíthatjuk, hogy ilyen kulturális közösség, vagyis nemzetközösség ma nincs Magyarországon, pedig Dunát

lehetne rekeszteni a „nemzet” szóval és származékaival, az ország irányítói és a verőlegényei a kultúrában, a hatalom önkéntes és önkéntelen kiszolgálói mit össze nem hordtak vele! Annyit elértek, hogy tönkretették ezt a fogalmat is. Magából a tudásból csináltak ellenséget. Annak a szónak, hogy „magyar”, hasonló sors jutott osztályrészül, a jelentésének pedig rossz híre kelt a nagyvilágban.

Radnóti e kötetben olvasható könyvkritikái (plusz a Tarr Béláról szóló két szöveg), amelyek az utóbbi nyolc évben készültek, és legnagyobb részük az *Élet és Irodalom*ban meg a *Revizor* internetes portálon jelent meg, a kortárs magyar irodalomról beszélnek az olvasókhoz, tartalmazzák tehát a vak reményt, hogy mindennek ellenére egy kulturális közösséghez szólnak, és hogy érdemes az irodalmi műveltséggel rendelkező nyilvánosságban írókról, költőkről vitatkozni, a művekről értelmezést fölkínálni és a kritikai gondolatokat a művelt nyilvánosság elé tárni. Számít, hogy mit mond egy kritikus.

A frissen megjelent könyvekről szóló rövid kritika, egyszerűen a bírálat szerintem nagyon fontos műfaj, ez teszi (tenné) lehetővé az eligazodást a könyvpiacra és jelöli ki a fényes, sötét és problematikus pontokat az intellektuális életben. A kritikus a szellemi világ csillagásza. Ha egyáltalán megképződik a szellemi világ az egy nyelven beszélő, részint közös irodalmi, művészeti, kulturális és történelmi múlttal rendelkező, a jelenben egymással kommunikáló egyének interakciójából. A kritikának mindenképp kommunikatívnak kell lennie, különben nincs értelme. Az elvont, komplikált, nehézkes fo-

galmazású értekező szövegek más lapra tartoznak, azok tanulmányok vagy dolgozatok.

Radnóti Sándor számára az az első, hogy kommunikatív legyen, amikor kritikát ír, és ez mindig sikerül is neki, mert szabatosan ír, világosan fogalmaz, nem kerül a rázós pontokat. Ez a képesség szimplifikálást nem föltételez, ellenben a jó szándékot, hogy beszélgetni szeretné a kortársaimmal, igen; meg a hitet, hogy ez lehetséges. A mai körülmények között nem evidens, hogy lehetséges, ezért használom a „hit” szót. Nem (csak) az Isten süketnéma, hanem, pardon, a kollégák is. A kritikus bizakodik abban, hogy a műveket, amelyekről ír, sokan, legalábbis többen olvassák, hogy ezek elég fontos – vagy elég bajos – munkák, hogy megéri a fáradságot elolvasni őket, elgondolkodni róluk és megfelelő köznyelvi formában közölni, amit gondol és érez. Süket kulturális térben nem érdemes kritikát írni. Előbb-utóbb elnémul a kritikus, ha nem érezhető intellektuális áramlás a szűkebb világban, ahol él.

Én szeretek kritikákat olvasni, ezt a munkám is megkívánja (hivatást is mondhatnék, ha ennek volna valami kerete), de rég nem hallottam ismerőseimtől, hogy kritikát olvasnának. Azt veszem észre, hogy társaságban is kevesebbet beszélnek az emberek irodalomról és művészetről, mint korábban, alig kelt izgalmat valamely megjelenő könyv (Esterházy volt a kivétel, meg Nádas). Könnyen meglehet, hogy tévedek, de a *Holmi* folyóirat megszűnéséhez és a rendszerváltás utáni rezsimek politikájához kötöm a süketnémaság terjedését. Radnóti Sándor többedmagával a *Holmi* kritikai rovatát

szerkesztette, megpróbáltak irodalmi, irodalomkritikai életet gerjeszteni az országban, szerintem ez sikerült is nekik.

Az a fajta kritika, amilyeneket Radnóti e könyvében összegyűjtött, *kritika-kritika*, tehát nem könynyű kezű szösszenet, recenzió, nem laudáció vagy születésnap-i köszöntő (ha kivételesen igen, akkor az jelezve van), nem esszé, nem tanulmány, nem műelemzés, nem magánbeszéd, hanem olyan jól olvasható rövidesebb értekező, reflexív szöveg (az se baj, ha szellemes), mely eligazítja a potenciális olvasót egy-egy könyv ügyében, a könyvet bemutatja és megítéli (föltéve mindig, hogy „talán tévedek”), és ami lényeges: beköti a kontextusba, az irodalmi, társadalmi, kulturális és politikai közegbe, amelyben élünk, mi, magyarok, akik elsősorban magyarul olvasunk és kötődünk a hagyományunkhoz. A kritika természetszerűleg mindig szubjektív, hiszen egy karakterrel és preokkupációkkal rendelkező ember írja, ám egyúttal igyekszik tárgyilagos és objektív lenni, ami sosem sikerülhet maradéktalanul. Ettől kritika a kritika. Mindig vitatható, és egy eleven irodalmi életben ki is váltja az igenlést, a tagadást.

Nálunk élesen megkülönböztetik a pozitív és a negatív kritikát, az utóbbi esetben a kritikusra megharagszanak a szerzők és megorrolnak a hívei, gyakori az „örök harag”, és a kritikust mint magánembert is utálatosnak tekintik. Ennél fogva nálunk ritka az ún. negatív kritika. E könyv második, harmadik fejezetében ilyen bírálatokat is olvashatunk. Az elutasításnak is helye és értelme van egy kritikus életében és az irodalmi életben, mindenki

tudja, hogy sokkal több kellene belőle, de az igazi, a valóban bíráló bírálatról leszoktató program jól működik az országban. A reklám és a kritika összekeveredett, a lap, melynek eredetileg *Könyvvilág* volt a címe, utóbb *Könyvpiac* néven jelenik meg, a könyvpiaci szempontok belepofáznak az irodalmi életbe, és ma gyakran fülszövegek jelennek meg kritika gyanánt. A semleges recenzió is a kritika helyére tolakszik. Radnótinál nem, sőt nála az ún. pozitív kritikába is beleférnek kifogások, az esetleges eltévelyedéseket, kibicsaklásokat, gyöngye pontokat és oldalakat regisztráló észrevételek, amelyeknek kincset kellene érniük nemcsak a szerző, hanem az olvasó és az irodalmár számára is. A bírálat alól a nagyok sem mentesülnek, Radnóti nem szokott elragadtatásba esni (legalábbis amikor ír).

A kritikus feladatai közé tartozik az is, hogy az egyes művek értelmezésén, minőségének, fajsúlyának mérlegelésén túl tendenciákat, jelenségeket állapítson meg, hogy megnyissa a horizontot az életműre, az irodalmi és talán a világirodalmi környezetre, s hogy általános poétikai megállapításokat tegyen. Ezt a feladatot idő, pénz és terjedelem hiányában nem mindig tudjuk teljesíteni mi, kritikusok, Radnótinál azonban a jelen könyv hatodik fejezetében, amelyben alkotókról beszél, ez maradéktalanul sikerül, de másutt is kitekint az épp olvasott könyvből. Vannak írók, költők, akiknek követi a pályáját, és mindent elolvasott tőlük. Természetesen a kritikában (ha nem vak, és az ő kezén sosem az) szóba jönnek az intertextuális, interkulturális, a korszellem grabancát elcsípő vonatkozások is.

Ezek a relációk, összeköttetések fogják be egy-egy mű értelmét vagy az értelmének a lehetséges teljesülését egy olyan világban, ahol olvasnak, írnak, gondolkoznak és felelősséget éreznek a polgárok.

Seperc alatt ott vagyunk a politikában, az a kritikus, aki a politikai vonatkozásokat szándékosan elkerüli, gyáva vagy sznob. Vagy cinikus, Radnóti említi a „cinikus vagy apatikus antipolitikai hangulatot” (203.), ami megöli a normális kritikai angazsáltságot. Egy könyv, amelyet kiadnak, terjesztenek, és a könyvesboltok polcaira tesznek, máris politikai környezetbe kerül. Derék gesztus Radnóti Sándortól, hogy a könyv előszavában tiszta vizet önt a pohárba, azaz nyíltan megmondja, hogy milyen piszkos szellemi környezetben dolgozik ő is, meg a szerzői is – ha akarjuk, ha nem, csapataink harcban állnak, hiszen az állam feladta a világnézeti semlegességet, a kormányzat kultúrharcot folytat, elvárásokat támaszt az állampolgárokkal szemben, megszabja, hogyan illik gondolkodni, sőt még azt is, hogyan kell érezni! Az indoktrináció, a demagógia és a megfélemlítés módozatait jól kifundálták; mint ennek az országnak minden lakosa tudja, ellenségek ólálkodnak az utcán, és be akarnának törni a határon. A xenofóbiát, a rasszizmust, a kirekesztő típusú, agresszív nacionalizmust az ország vezető emberei és intézményei hirdetik, tehát hivatalos rangra emelkedett. Radnóti kimondja – tessék cáfolni –, hogy a magyar történelem „sötét korszakában” élünk, a kemény előszóval indított kötet végül ide fut ki, az utolsó oldalakon olvasható ez a megállapítás.

A kultúrharcnak és a kegyetlen politikai, közigazgatási húzásoknak közvetlen hatásuk van az irodalmi életre is, hiszen az irodalmi, egyáltalán a humanista hagyomány átértékelése is zajlik hazánkban, mégpedig, Radnóti kimondja, a „radikális átalakítása”, ami a felvilágosodás, a modernitás, az individualizmus örökségét is át akarja írni. Ezzel a voluntarizmussal szemben konzervativizmussal nem lehet védekezni, mert a tisztességes konzervativizmusnak hiányoznak a keretfeltételei Magyarországon. Ezt a passzust szóról szóra idézni szeretném, mert rendkívül lényegesnek tartom: „A megőrzés, a folytonosság, a járt út, életmódunk változatlanságának igenlése és elfogadása, a változástól, töréstől, járatlan úttól, minden nagyobb újítástól való idegenkedés – a konzervatív beállítottságnak ezek az alapelemei – olyan mértékben váltak lehetetlenné a legújabb kori magyar történelemben, hogy nem csoda, ha semmilyen konzervativizmus nem jött létre ezen a táptalajon. Nevezzük konzervativizmusnak a Kádár- vagy Horthy-nosztalgia, amelyhez vissza még képzeletben is csak iszonyú repedésekkel lehet utat törni? Nevezzük konzervatív-nak az uszító és hisztérikus Tormay Szécsilt, miközben Babitsot (az elmúlt évszázad egyetlen nagy magyar konzervatívját) felforgatónak? Nevezzük konzervativizmusnak a beletörődést a lassan megszokottá váló félzsarnokságba, ezt az egyre általánosabb apatikus szolgamentelítést? Vagy nevezzük konzervatív-nak magát a ránk telepedő autoriter rendszert...?” (327.)

Felteheti valaki a kérdést, hogy mit keresnek ilyen aktuálpolitikai

fejtegetések egy irodalomkritikákat tartalmazó könyvben. Magától értetődőnek tartom, hogy az irodalmi műalkotásoktól eljutunk a világba, gyakorta a magyar jelen beborult közepébe. Radnóti soha semmiért nem hagyja el egy-egy irodalmi mű formai sajátosságainak tárgyalását – nemritkán pont ezek mutatnak rá arra, hogy mi is zajlik a mentalitásunkban –, de azt sem röstell elmondani, hogy egy-egy mű miről szól. Kritikáit olvasva világos, hogy minél autonómabb egy műalkotás, annál intenzívebben vall a korról. A közvetlenül referenciálisabb könyvekkel (emlékirat, napló) a második és a harmadik fejezet foglalkozik, ahol olvasható egy rész a magyar politikai költészetéről 2011-ben lefolytatott vitából is.

Feltűnt, hogy Radnóti Sándor milyen találóan idéz, Tandoriéhoz hasonlítható a szemezgetési képessége. A kritikus szakmának az is kényes pontja, hogy mikor mennyit idézünk, és Radnóti jó egyensúlyérzékkel tudja kiragadott mondatokkal, verssorokkal érzékeltetni egy-egy mű velejét. Engedelmükkel most egy idézetet idézek tőle, mely a könyv emlékeztető helyei közé tartozik, és arra is példa, hogy ha egy művet elfelejtettünk, a kritika megőrizhet belőle kitűnő mondatokat. Dunajcsik Mátyás: „Az embernek néhány évnyi fordítás után rá kell jönnie, hogy magyarul csodálatosan lehet káromkodni, pompásan lehet a legkülönbébb szószörnyetegekkel dobálózni, elképesztő módon lehet pipiskedni és finomkodni, lenyűgözően lehet modellálni a diktatórikus időszakok duplafenekű hazugságait, vagy éppen a kortárs konzumidiotizmus blödlinyelvét, utolérhetetlen módon

lehet gügyögni, mint a kisbabáknak, vagy éppen magasan szárnyalni, mint a költők, csak éppen egyetlen dolgot nem lehet: kimért, pontos és precíz mondatokban, egyszerű és józan hangfekvésben beszélni.” (365.) E sorok írója e mondatok olvastán elszomorodott, mert sajnos ő maga is képtelen erre.

Radnóti Sándor nem indulatos kritikus, úriember a műfajban. Neki is vannak kedvencei (Parti Nagy, Darvasi, Kántor), de a komplex ítéletekben jobb, mint a dicséretben. Legtöbb kritikája alaposan mérlegeli a tárgyalt könyvet, kiegyensúlyozottan felvázolja a remek, a jó és az előnytelen vonásait. Ezeket a kritikákat évtizedek múlva is forgatni fogják, mindaddig, amíg lesz magyar írásos kultúra és irodalomtörténet – apropó, az irodalomtörténet-írás a kritikából táplálkozik, és az erőszakos kánonmegváltoztatók már csak azért sem érhetnek célba, mert nem áll rendelkezésükre megfelelő anyag az utóbbi száz év kritikájában; ilyen pásszent írásművek ma is csak megrendelésre, amatőrizmusból vagy megszállott fideszizmusból születnek. A kánon nem parancsolat, ahogy a botcsinálta irodalmárok hiszik, hanem érzékeny húrokból áll, és a dallama az irodalmi, a mentális élet folyamatosságában alakul folyton, ezer kézen; nem válik be úgysem, ha beletuszkolnak valakit, valamit.

Felhívnám a figyelmet a könyvnek címet adó Esterházy-kritikára (ez egy hosszabb, alapos, időtálló kritika a *Márk-változatról*), a Polcz Elaine *Asszony a fronton* című könyvéről szóló bírálatra, a Závada Pált köszöntő kritikára (ilyen alműfaj is van, és fontos dolgokat mondhat ki,

nem kell, hogy csilingeljen), a Fehér Ferenc-arcélre (öt kevesen ismerjük), Szilágyi János György portréjára, és sorolhatnám... A költészetről szóló kritikák közül a Rakovszky Zsuzsa líráját tárgyaló örömet szerzett nekem, az értelmezés mellett jó kis idézetgyűjteménnyel is szolgál, de Parti Nagy Lajos verseinek is kiváló értője Radnóti. (Tegyem hozzá, hogy a verskritikus, a jó verselemző ma ritka madár.) Mint kritikus társ, nem mindenben értek egyet vele, voltak művek, amelyeket teljesen másképp vagy szigorúbban ítélt meg, ez azonban nem vette el sose a kedvem kritikáinak böngészésétől. Radnótival lehet vitatkozni.

Nem sznob, azt hiszem. A magaskultúra (ezt a szót a kötetben különírják, pedig úgy értelemzavaró, a helyesírási szótár is egybeírja) mindennapi kenyere, alighanem szenvedélye is, miként e sorok írójának. A magaskultúra megkülönböztetését ma sokan maradiságnak tartják, ámbár mi nem mereven vonjuk meg a határokat (hiszen azok mindig is hullámoztak), de fontosnak tartjuk annak a minőségnek az őrzését, amit ez a fogalom tartogat. A tömegkultúrától való időnkénti visszolygás vagy az attól való tartózkodás szerintem olyan „kulturális magatartás”, amiről Fehér Ferenc is írt, és ez talán ugyanúgy elfogadható, mint amikor valaki direkt a tömegkultúrát preferálja, és felfedez benne dolgokat. Egyébként Radnóti a műfaji határokat is átjárhatónak véli, hiszen ezek dinamikus mozgásban vannak. A poétika csupán raszter, mint amilyet a képekre helyezünk segédletül; a besorolhatatlan, kevert műfajú alkotások annál érdekesebbek.

A Báthori Csaba esszéisztikájáról írt kritikában rajzolódik ki az a fajta régimódi sznobizmus, irodalmi elitizmus vagy „régimanír” – amit Radnóti nem képvisel, noha elfogadja –, amely óvja az egységesnek, fennköltnek tudott magaskultúrát a szennyeződésektől. Ez a szemlélet egységes világirodalom-birodalomban és *respublica litterariában* gondolkodik, amely fogalom nem közvetíthető ma (a „világirodalom” fogalma is csupán leíró jellegű), s az előkelő attitűd a műveltség palotáját építi, díszíti, ápolja tiszteletre méltó igyekezettel. A *Bildungsbürger* másik változatáról olvashatunk a Szilágyi János Györgyről írt portréban (*A Mester*), akinek a tanítványa továbbadta nekünk a művésztől serkentett, széles látókörű humanista gondolkodás hagyományát. A kritikus kritikusa számára is alapvető, hogy az irodalom és a művészet gondolkodni tanít élethosszig, érzéssel gondolkodni és egzisztenciálisan gondolkodni. Ez a folyamat lezárhatatlan, mert mindig van mit korrigálni, és mindig van ok a saját tévedéseinkre fülelni, az összegyűjtött tudás alkalmazása pedig napi gyakorlat, ahogy Sloterdijk írja, az ember gyakorló állat. A szakmai dolgok összefüggése az „egésszel”, ennek a be nem fogható térnek a kutatása és firtatása, „az egészre irányuló erőfeszítés” az irodalomtudománynak is első számú princípiuma kellene hogy legyen. Szilágyi János György, olvasom, kritizálta a „-ról, -ról tudás» kultuszát” (s most a rovatcímünket is feszegetem), nyilván mert a kreativitást és a tapasztalat elmélyítését, az értelmességet szorgalmazta.

Radnóti fő kérdései egy-egy művel kapcsolatban: mi a szöveg tétje, milyen új minőséget hoz létre, ho-

gyan viszonyul a hagyományhoz, milyen kulturális, társadalmi, politikai, történelmi vonzatai vannak, hogy szól bele a jelenbe, és hogyan birkózik meg az alapvető filozófiai kérdésekkel, amelyek mindenkiéi (mi a valóság, az igazság, a szépség, az idő stb.). Egy gazdag, többszintű kutatói, gondolkodói életmű töredéke csupán ez a négyszáz oldal, egy kritikai értelmiségi nemrégi magyar irodalmi olvasmányainak földolgozása, a magyar irodalmi közéletben való részvétel dokumentuma. Biztos, hogy Radnóti Sándor is boldogan belefeledkezik egy Jan van Eyckbe,

és mégis muszáj falni és bírálni az aktuális könyveket, hedonistán és aszketikusan – ez a hivatásunk. Esterházy kapcsán írja le Radnóti az „eudaimónia” szót, megnéztem, mit jelent: maradéktalan boldogság, lelki kiegyensúlyozottság. Jó tudni, hogy van ilyen a képzeletben, elméletileg, de konkrétan ez a könyv intellektuális kiegyensúlyozottságról tanúskodik, a szöveg elejétől végig olvasva egyenletesen fodrozódik.

Radnóti Sándor: A süketnéma Isten és más bírálatok. Budapest, 2018, Magvető. 421 oldal, 4999 forint.

Csengery Kristóf

Egy élmény alkotóelemei

106

„A hangszerek demokráciáját”, azt az elvet és gyakorlatot, amelynek értelmében a zeneszerzők bármilyen instrumentumra hajlandók komponálni, a 20. század második felének modern zenéje találta fel. Akkor vált szokássá, hogy egy zeneszerző ugyanolyan természetes gesztussal ír harsonára, mint hegedűre, cimbalomra, mint zongorára, tangóharmonikára, mint fuvolára. Sőt az emancipáció előtérbe is állította a korábban csupán zenekari színként (vagy még akként sem) kultivált instrumentumokat.

Mi volt a helyzet a zenetörténet korábbi évszázadaiban? A barokk, a klasszika és a romantika két nagy hangszercsoportot ismert: a kivételezettekét, amelyek játékosai a szólista és a kamaramuzsikusz szerepkörében is feltűnhettek, meg

a zenekari töltőszólamokét – ide tartoztak a harmóniai támasztékkal szolgáló, úgynevezett continuo-csoport tagjai is. A szerencsés előbbi kasztban foglalt helyet a csembaló (később a fortepiano) és a hegedű, a hátrányos helyzetű utóbbiban a fúvósok többsége (de a fuvola például nem, mert az már a barokkban is számos individuális lehetőséget kapott). Sok zenekedvelő talán úgy hiszi, hogy a cselló is a régi korszakok kegyeltje volt. Ha azonban megvizsgáljuk a hangszer versenymű- és kamarazenei repertoárját, azt tapasztaljuk, hogy ennek nagyobb része a romantika korából és az azt követő időkből származik. Igaz, hogy Vivaldi, Philipp Emanuel Bach, Haydn, Boccherini írt csellóversenyeket (az utóbbi nem véletlenül: maga is csellista volt), ám a hangszer kamara-